

rastline potrjujejo obstoj manj kultiviranih območij znotraj naselbine. Po arheoloških kontekstih naj bi se naselbinska aktivnost končala v pribl. tretji četrtini 3. st., ko naj bi šlo za manjšo naselbino, ki je bila v veliki meri samozadostna in katere poljedelska produkcija se je značilno razlikovala (predvsem količinsko) od rimske. Tudi diverzitetna vrst je bila šibkejša, na področju živinoreje in prehranjevalnih navad pa je opaziti še komaj kaj rimskega vpliva.

LITERATURA

- JACOMET, S. in A. KREUZ (ur.) 1999, Archäobotanik, Aufgaben, Methoden und Ergebnisse vegetations- und agrargeschichtlicher Forschung. – Stuttgart.
- KREUZ, A. in E. SCHÄFER 2004, 1,4 Millionen auf der Bank. – V: *Das hessische Datenarchiv für archäobotanische Großreife ArboDat.*, 170–174, Hessenarch.
- KREUZ, A. 1995, Landwirtschaft und ihre ökologischen Grundlagen in den Jahrhunderten um Christi Geburt: zum Stand der naturwissenschaftlichen Untersuchungen in Hessen. – *Berichte der Kommission für Archäologische Landesforschung in Hessen* 3, 59–91.
- KREUZ, A. 2005, Landwirtschaft im Umbruch? Archäobotanische Untersuchungen zu den Jahrhunderten um Christi Geburt in Hessen und Mainfranken. – *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission* 85, 97–292.
- TOLAR, T., S. JACOMET, A. VELUŠČEK in K. ČUFAR 2010, Recovery techniques for waterlogged archaeological sediments: a comparison of different treatment methods for samples from Neolithic lake shore settlements. – *Vegetation History and Archaeobotany* 19, 53–67.
- TOLAR, T., S. JACOMET, A. VELUŠČEK in K. ČUFAR 2011, Plant economy at a late Neolithic lake dwelling site in Slovenia at the time of the Alpine Iceman. – *Vegetation History and Archaeobotany* 20, 207–222.

Tjaša TOLAR

Johannes Eingartner: *Templa cum Porticibus. Ausstattung und Funktion italischer Tempelbezirke in Nordafrika und ihre Bedeutung für die römische Stadt der Kaiserzeit.* Internationale Archäologie, Bd. 92. Leidorf, Rahden/Westf. 2005. 160 str. ISBN: 3-89646-364-0, ISSN: 0939-561X.

Delo predstavlja revidirano različico disertacije (Eingartner, 1996), ki je bila podprta s strani Evropske unije, nemškega arheološkega inštituta in postdoktorske raziskovalne fundacije. Predmet raziskave so rimski svetiščni kompleksi, ki jih sestavljata tempelj s podijem in portik. Čeprav se je ta arhitektura razvila v helenistični Italiji, jo lahko najdemo tudi v provincah rimskega cesarstva. Še posebej so tovrstni kompleksi pogosti in dobro ohranjeni v severni Afriki, zaradi česar je avtor to območje tudi izbral za področje raziskav.

Poleg uvoda obsega monografija sedem poglavij, 160 strani, 63 slik med besedilom (tlorisi mest in svetiščnih kompleksov ter rekonstrukcije), povzetke v nemškem, angleškem in francoskem jeziku, katalog svetiščnih kompleksov, seznam literarnih virov, seznam epigrafskih virov, splošen seznam, 41 tabel (fotografije arhitektonskih členov in arhitekture) in 22 dodatkov (tlorisi svetiščnih kompleksov).

Avtor v uvodu predstavi opredelitev svetišč, njihov odnos do t. i. svetišč z dvoriščem, stanje raziskav in metode ter opis dela. Predmet raziskave sta po eni strani videz in funkcija, po drugi pa urbanistični pomen italjskih svetiščnih kompleksov, ki jih sestavljata tempelj s podijem in portik, ki so sicer redko obravnavani v okviru obsežnejših raziskav. Avtor jih na podlagi povezav s pisnimi viri imenuje *Templa cum porticibus* (*Res Gestae* svetišče Apolona na Palatinu poimenuje *Templum...cum porticibus*, na epigrafskih spomenikih pa so pogosto omenjeni kot *templum cum porticu* ali *porticibus*). Območje severne Afrike je avtor izbral zaradi velike koncentracije in dobre ohranjenosti tovrstnih svetiščnih kompleksov. Ti so glede na izvor znani kot italjski in se od številčnejšega lokalnega tipa svetišč z dvoriščem (*temple à cour*) razlikujejo po tlorisu. Niti svetišča z dvoriščem niti svetišča s portikom italjskega tipa zaenkrat niso bila temeljiteje raziskana, med obema tipoma so razlikovali le na podlagi tlorisa. Pomembnejša je analiza opreme in preučitev delovanja svetiščnega kompleksa ter medsebojnih odnosov. Oba tipa lahko še posebej zaradi prostornih dvorišč razumemo kot prostorske sisteme, ki so jih pogosto uporabljali kot términ za forume in podobna urbana območja.

V prvem poglavju predstavi avtor v okviru strukturnih zasnov svetiščnih prostorov lego templja znotraj svetišča, oblikovanje arhitekturnega tipa, proporcionalni odnos ter videz notranjih svetiščnih prostorov, njegove dele ter gradnjo in vključevanje posvetitvenih napisov. Tip svetišča s portikom se je sicer razvil v helenistični Italiji, kasneje pa se je razširil v province, izmed katerih kaže edinstven prevzem in razvoj tega tipa prav severna Afrika. Edinstvena ni le koncentracija kompleksov, temveč tudi prilagajanje arhitekture lokalnemu podnebjju. Kljub različnim oblikam in tipom svetišč, ki so se razvili na tem območju, lahko tudi tu zasledimo določeno uniformiranost elementov. Kot osrednjo komponento opredeli avtor tempelj na podiju ter glavni vhod, ki ima specifično konstrukcijo. Če ima svetišče samo en vhod, ga lahko iščemo v centralni poziciji pred templjem na nasprotni strani dvorišča. Kadar je vhodov več, je glavni v primerjavi s stranskimi večji ter se razlikuje tudi po posebni obliki podboja. V nekaterih primerih je glavni vhod obokan in predstavlja samostojen element. Dvorišče se je nahajalo za glavnim vhodom, pomembna značilnost pa je tudi aksisimetrična struktura celotnega sistema (oltar in glavni vhod običajno ležita v liniji). Večino severnoafriških svetišč italjskega tipa najdemo v provincah *Mauretania Caesariensis*, *Numidia* in *Africa Proconsularis*, grška *Cyrenaica* na vzhodu pa ima relativno malo tovrstnih svetišč. Takšna svetišča se sicer nahajajo tudi drugje po vzhodnem Sredozemlju, vendar se tam mešajo z elementi helenistične in lokalne tradicije. Avtor pri tem na območju severne Afrike poudarja pomembnost ločevanja svetišč s portikom od tipa svetišč z dvoriščem, ki so sicer omejena na zahodni del severne Afrike, vendar se občasno pojavljajo tudi na področjih z italjskim tipom. Pri severnoafriških italjskih svetiščnih kompleksih lahko zasledimo dele kapitola, ki se odcepijo od foruma, ti kompleksi pa pogosto prevzamejo vlogo političnih in verskih središč. Prav tako kot pri forumu je oltar tudi tukaj postavljen na sredino kompleksa in jih zato lahko neposredno primerjamo s svetišči z dvoriščem. Vendar pa

imajo italški svetiščni kompleksi namesto ene več (največ pet) ekseder. Značilno za svetišča z dvoriščem je tudi to, da se nahajajo večinoma izven mest in da so v njih častili lokalna božanstva. Po drugi strani svetišča italškega tipa praviloma najdemo znotraj urbanega območja, ki je bilo hkrati namenjeno izvajanju obredov uradnih kultov. Avtor zaključuje, da se svetišča z dvoriščem nikoli ne pojavijo na kapitolu, medtem ko se tu vedno pojavljajo italška svetišča. Poleg tega so v svetiščih z dvoriščem častili lokalna božanstva (npr. Saturna), medtem ko so bila svetišča italškega tipa lahko sedež državnega, municipalnega ali vladarskega kulta.

Oblike in zasnove tlorisov so zelo različne in lahko nastopajo v kombinaciji s sorodnimi arhitekturnimi tipi in rešitvami. Kljub temu pa jih avtor razdeli v dva glavna razreda glede na obliko portika; ta je lahko pravokotna (tip A) ali redko polkrožna (tip B). Omenjena razreda glede na odnos med najsvetejšim prostorom (*cella*) in portikom razdeli še na tri podrazrede. Tempelj lahko stoji prosto (tipa A1/B1), se naslanja na zadnjo stran (tipa A2/B2), ali pa se nahaja na zunanji strani portika (tipa A3/B3). Različni tlorisi kažejo tudi na spreminjajoč se odnos med templjem in portikom, kar je pomembno za celotno arhitekturo. Ta odnos je bil namreč definiran že pri izbiri prostora glede na geografske in topografske danosti. Večina severnoafriških svetiščnih kompleksov ima pravokotni portik, pri čemer se tempelj naslanja na zunanjo stran svetišča. Obdajajoče zidove svetišča vidi avtor kot prostorski element, ki bi z zunanje strani lahko služili tudi kot obrambni zid. Portike sicer najdemo tudi ob cesti ali kot del ceste oziroma foruma, zato jih avtor le deloma razume kot del svetišča. Število in pozicija vhodov se razlikujeta, saj gre v nekaterih primerih za enega, ki se nahaja v centralni poziciji, če jih je več, pa so lahko na vseh straneh dvorišča. Na videz svetišč so vplivali tudi drugi monumentalni elementi ter posvetilni in gradbeni napisi, pomembna pa sta bila seveda tudi material in gradbena tehnika. Pri načrtovanju je dokazana uporaba feničanskega komolca (*cubitus*) in rimskega stopala (*pes*), na splošno pa se sistemi v velikosti med sabo razlikujejo. Na prilagajanje oblike svetišča je v veliki meri vplival potek okoliških cest, oblikovanje je bilo poleg tega prilagojeno tudi že obstoječim objektom. Razmerje med templjem in dvoriščem je konstantno, razmerja med arhitektonskimi elementi so v skladu s splošnim rimskim kanonom. Avtor poudarja občasno predimenzioniranje templja znotraj dvorišča ali pa je tempelj presenetljivo majhen in skoraj daje vtis oltarja. Svetiščni kompleks kaže konstantne proporce, saj znaša razmerje med templjem in portikom v večini primerov 2 : 3. Ni popolnoma jasno, kakšno vlogo pri oblikovanju prostorov je imel podij, saj mu je na podlagi velikosti svetišča težko določiti višino. Nanjo je nedvomno vplival teren, saj se podij odvisno od nagiba dviguje tudi do 6 m visoko. Na splošno velja, da so na oblikovanje in višino podija vplivale topografske in geografske okoliščine posameznega svetiščnega kompleksa. Avtor kljub razlikam v tlorisu in višini svetišč opredeli standardiziran tloris, pri katerem se spreminjajo proporcionalni odnosi med "hišo" (*aedes*) in portikom ter med dvoriščem in podijem. Včasih so pri gradnji uporabili tudi posebne materiale, na primer raznobarvne kamne, s katerimi so poudarili kontrast med svetlim dvoriščem in temnimi obdajajočimi

stavbami, poleg tega pa imajo različni materiali lahko tudi različne pomeni. V nekaterih primerih je bil glavni vhod obokan in je predstavljal samostojen element. Tako so se na obokih včasih pojavili tudi posvetilni ali gradbeni napisi, ki se lahko pojavijo tudi na frizu pronaosa ali na zidu najsvetejšega prostora. Napisi lahko navajajo, kdo je dal postaviti svetišče ali komu je bilo posvečeno. Poleg tega svetiščni kompleksi niso bili popolnoma odprti za javnost, zato so vhode ponekod dopolnili tudi z okni, s čimer so omogočili le delen vpogled v notranjost.

Avtor kronologijo posameznih svetišč v drugem poglavju določi s pomočjo arhitektonskega okrasja ali epigrafskih, stilističnih in ostalih datacijsko občutljivih elementov. Časovna opredelitev, opredelitev religioznega konteksta in družbenega pomena so še posebej pomembne za zgodovinsko vrednotenje. Svetišča s portikom se začnejo pojavljati v flavijskem obdobju in trajajo vse do konca 3. stoletja, večino svetišč pa avtor uvrsti v drugo polovico 2. stoletja in prvo polovico 3. stoletja. Zaradi natančnejše časovne opredelitve svetišč je avtor poskušal z analizo arhitekturnega okrasja datirati tudi preostale svetiščne komplekse, vendar je ugotovil, da je večina podrejena lokalnim vplivom. Preliminarne raziskave v severni Afriki so sicer pomanjkljive, vendar je avtor opredelil spomenike na podlagi primerjav z arhitekturno dekoracijo, ki je bila že prej časovno opredeljena s pomočjo epigrafskih spomenikov. Nekaterih svetiščnih kompleksov ni mogoče datirati niti z epigrafskimi spomeniki niti z analizo arhitekturnega okrasja in te avtor časovno opredeli glede na topografsko situacijo. Na podlagi napisov avtor tako večino obravnavanih svetišč uvrsti v drugo polovico 2. stoletja, z izčrpno analizo arhitekturnih elementov pa deloma tudi v prvo polovico 3. stoletja. V nasprotju z dosedanjimi predvidevanji pripada več severnoafriških kompleksov zgodnjemu imperialnemu obdobju. V tem času postane očitna hkratna raba italških, helenističnih in lokalnih elementov, ki se šele v začetku 2. stoletja pojavijo v bolj uniformirani obliki in stilistično ustrezajo sorodnim primerom iz Rima. Od severskega obdobja naprej postanejo izraziti tudi orientalski vplivi.

V tretjem poglavju avtor na kratko predstavi modele svetiščnih kompleksov v Italiji. Medtem ko so se v severni Afriki v 1. stoletju svetišča s portikom šele uveljavljala, je bil tovrsten tip v Italiji že popolnoma razvit. Prevzem ni bil uniformiran, temveč je bil podrejen različnim kulturnim smerem. V začetku 2. stoletja je tako še posebej pri ornamentih verskih stavb opazen večji italški vpliv. Avtor tudi poudarja, da so imela severnoafriška svetišča samostojno smer razvoja. V času pozne republike in zgodnjega cesarstva je bilo namreč tu zgrajenih veliko forumov, kjer je viden vpliv tako tradicionalnih rimskih forumov kot tudi helenističnega razvoja templja. To prav tako velja za serijo cesarskih forumov, ki jih lahko povežemo z izgradnjo velikega portika, zgrajenega na Marsovem polju v Rimu. Oba sistema sta bila namreč osnovana na isti arhitekturni ideji oblikovati simetrično stebrišče z dvoranami, ki obdajajo forum. Vendar pa omejitev prostora kot temenosa ni edini namen teh kompleksov. Ti poleg tega kažejo tudi triumfalen značaj, saj so bili oblikovani v času velikih vojaških zmag in financirani z vojnim plenom. Izrazito triumfalen značaj tako kaže npr. Apolonovo svetišče na Palatinu, ki ga je zgradil Avgust. Edino, kar je pri tem gotovo, je, da se je

pred svetiščem nahajalo podolgovato pravokotno območje, ki je bilo s treh strani zaprto z visokim zidom (v *Res Gestae* se to svetišče omenja kot *Templum cum porticibus*). Nekaj zgodnejših primerov lahko najdemo tudi v t. i. templjih s portikom na forumu v Kumah iz 1. stoletja. Kot poseben element se v Ostiji pojavljajo polkrožne niše, ki jih najdemo tako na zadnjem zidu najsvetejšega prostora kot tudi ob straneh na koncu portika. Arhitekturni detajli tega tipa se pri rimskih templjih prvič pojavijo na cesarskem in Avgustovem forumu v Rimu, v severni Afriki pa se svetišča ali portiki z apsidami pojavijo kasneje. Svetišče v Kumah predstavlja enega najstarejših kompleksov izven prestolnice in je verjetno služilo kot model, po katerem so se kasneje v Italiji in v provincah razširila svetišča tega tipa. Za poznavanje urbanega konteksta so še posebej pomembni Pompeji, kjer je bil Apolonov tempelj podobno kot v severni Afriki povezan s forumom. Dvorišče je bilo obdano z dvojnimi portikom, istočasno je bil zgrajen tudi Kapitol, prav tako z dvoriščem in portikom. Malo prej, pod Sulo, je bil postavljen Venerin tempelj, ki je bil s forumom povezan preko ceste, kar še poudarja njegovo dominantno lego na robu platoja. Svetišči Zevsa Mejlihija (*Zeus Meilichios*) in Izide ob cesti *via Stabiana* v Pompejih se pojavljata v povezavi z gledališči, saj so bila ta postavljena v t. i. gledališki četrti; podobno situacijo najdemo tudi v severni Afriki. Nič manj ni pomembna povezava verskih stavb z glavnimi prometnicami mesta (svetišča so bila usmerjena na *cardo* ali *decumanus*).

V četrtem poglavju se avtor bolj posveti opremljenosti severnoafriških svetiščnih kompleksov: arhitekturni dekoraciji, kulturnim in ostalim upodobitvam božanstev ter portretom, oltarju in kraju žrtvovanja, baldahinu in kapeli (*sacellum*), kulturnim bazenom, fontanam in kanalom. Glede videza svetišč je avtorjev najpomembnejši doprinos nedvomno dokaz obstoja določenih kulturnih elementov, ki omogočajo podrobnejši vpogled v obredne prakse. Gre predvsem za kulturne obrede, ki so potekali neodvisno od božanstva, ki so ga častili. Oprema svetišč je namreč z izjemo kulturnih statuet in arhitekturne dekoracije v veliki meri izgubljena. Ikonografija je le redko v neposredni povezavi z božanstvom, ki so ga častili v določenem svetišču, vendar interpretacija arhitekturne dekoracije po drugi strani osvetljuje politične in ekonomske pogoje, ki so botrovali izgradnji kompleksov. Za izvedbo samega obreda je bil najpomembnejši "visoki oltar" pred svetiščem, tej funkciji so lahko služili tudi manjši oltarji, razporejeni po svetiščnem območju, svetišče pa je lahko celo brez njega. Poleg oltarja kot središča obreda žrtvovanja so dokazane tudi kamnite ploščadi in lesene ograde za zapiranje in žrtvovanje živali, ki so se običajno nahajale v neposredni bližini oltarja (paralele najdemo tudi v Pompejih). Žrtvovanje živali, značilno za uraden rimski kult, postane tukaj zelo očitno in je še posebej pogosto pri čaščenju Očeta Libera (*Liber Pater*), Izide in Nebeške boginje (*Dea Caelestis*). Posebno vlogo je imela voda, kar je razvidno iz dokaj pogosto najdenih bazenov za vodo. Ti so lahko okrogli, polkrožni ali pravokotni ter v večini primerov plitvo poglobljeni v tlak. Izjemoma so prostostoječi in zgrajeni iz kamnitih plošč; ti so bili namenjeni zgolj shranjevanju vode. Tretjo kategorijo bazenov predstavljajo kamniti bazeni v obliki školjke, ki so bili postavljeni prosto, brez utrditve. Večina bazenov je bila verjetno namenjena žrtvovanju, nekatere pa so verniki upo-

rabljali za obredno očiščenje. Ta navada, ki izvira z vzhoda in so jo v severno Afriko prinesli že Feničani, kaže, kako so se v kulturnih stavbah med sabo dopolnjevali italški in lokalni elementi. V povezavi z bazeni, ki so lahko samostoječi ali pa se nahajajo pod baldahini ali znotraj kapel, najdemo tudi take, ki so verjetno služili za zbiranje krvi žrtvenih živali, lahko so oblikovani kot fontane, poznamo pa tudi t. i. sončne bazene. Pogostejši kot baldahini so kapele, ki jih predstavljajo majhni prostori v okviru portika in so največkrat pravokotne, lahko tudi kvadratne ali polkrožne oblike. Pomembno je omeniti tudi sisteme jaškov iz opeke, ki so verjetno služili za zbiranje deževnice, ter t. i. svete gaje, ki so potrjeni tudi z izkopavanji, v katerih se pojavi tudi tlakovanje in razmejitve v tlaku, katerih funkcija še ni pojasnjena. Med najdeno opremo svetiščnih kompleksov so deli arhitekturne dekoracije, upodobitve bogov, portreti in arhitektonski elementi oltarja ter daritvenega prostora. Drobnost gradivo je v svetiščnih kompleksih zelo pogosto in velikokrat omogoča datacijo. Avtor med dekorativnimi elementi, ki so dokazljivi tudi na podlagi epigrafskih virov, izpostavi svečnik (*candelabrum*), ki ga najdemo v cesarskem obdobju kot držalo za kadila in je uporabljen kot svečnik ter spada k bolj ali manj stalni opremljenosti svetišč.

V petem poglavju v okviru funkcije svetiščnih kompleksov predstavi avtor božanstvo in kult, obred in praznovanje, posvetitelja, ustanovitelja in svečenike, elemente cesarskega kulta in rezultate raziskav. Za približno polovico severnoafriških svetišč lahko na podlagi posvetitvenih in gradbenih napisov določi, kateremu božanstvu so bila posvečena. Tista božanstva, ki so bila čaščena v templju, imenuje primarna, tista, ki so bila prisotna v kateremkoli drugem prostoru, pa imenuje sekundarna. Ne glede na primarno ali sekundarno posvetitev najdemo v svetiščnih kompleksih severne Afrike večino posvetitev rimskemu panteonu (kapitolinska trojica, Apolon, Diana, Oče Liber, Herkul, Minerva, Merkur, Pluton, Venera in Eskulap). Včasih se za romaniziranimi božanstvi skrivajo božanstva lokalnega izvora; Oče Liber je verjetno feničanski *Shadrpa*, Herkul pa *Melqart*, saj ne moremo zanikati močnega vpliva lokalnih in orientalskih božanstev. Slednja predstavljajo egipčanska Izida in Serapis ter maloazijska Velika mati (*Magna Mater*), poleg tega sta pomembni tudi afriški božanstvi Nebeška boginja (*Dea Caelestis*) in Saturn, kar nekaj upodobitev pa ostaja neopredeljenih. Avtor glavna božanstva razdeli na tri glavne kategorije. V prvo sodi državni kult, ki ga predstavlja kapitolinska trojica in hkrati predstavlja največji delež med rimskimi božanstvi. Sledi kult zaščitnikov mest, ki so raznolikega značaja. So mešanica rimskih, romaniziranih, lokalnih božanstev ter lokalnih genijev. Svetišča, ki so bila posvečena neuradnim bogovom, npr. afriškemu Saturnu, se od ostalih svetišč razlikujejo po svojem arhitekturnem konceptu in po legi izven urbanega območja. V severnoafriških svetiščnih kompleksih so torej prevladovali državni, municipalni in cesarski kult. V tem se razlikujejo od svetišč z dvoriščem, kjer so v primerih, ko so bili postavljeni znotraj urbanega območja, častili zgolj mestne zaščitnike.

V šestem poglavju predstavi avtor vključevanja svetiščnega kompleksa v raster mesta in izpostavi problem t. i. svetišč z dvoriščem ter odnos svetišča s portikom do foruma in ostalih javnih zgradb. Svetiščni kompleksi italškega tipa se načeloma ne pojavljajo izven urbanega območja. Še več, v

urbanističnem razvoju mest so igrali pomembno vlogo. Da bi pojasnil različne lokacije, kjer se ti kompleksi nahajajo, avtor poleg topografije posameznega mesta pojasni tudi ekonomski in pravni status mest. Hkrati poudarja, da so pogoste situacije, v katerih svetišča s portikom očitno določajo organizacijo javnega prostora. Omeniti velja tudi, da so želeli vzpostaviti formalne meje med forumom, kapitolom in svetišči. Urbanističen pomen je delno jassen že iz njihove funkcije, delno pa poudarjen z njihovo umeštvitvijo znotraj mestnih struktur. Za razliko od svetišč z dvoriščem vključevanje svetiščnih kompleksov italskega tipa v mestno jedro ni bilo uniformirano. Pomembna je dvignjena lega, zato so pogosto razporejeni po terasah, s čimer lahko primerjamo lego Kapitola v Rimu. Dvignjen podij templja, ki se prilagaja terenu, je prav tako pogost element, včasih pa lahko najdemo tudi manjše zidove, ki predstavljajo utrditev terena. Posebnost tlorisa predstavljata stranski krili najsvetejšega prostora in stranski prostori ter zaprti portiki ob daljših stranicah, ki so v severni Afriki zaenkrat še brez primerjave in verjetno predstavljajo helenistični element. Veliko severnoafriških svetišč je združenih s forumom, podobno sliko pa kaže tudi Apolonovo svetišče v Pompejih, ki hkrati zaradi ohranjenega mestnega rastra ponuja veliko odgovorov glede vključevanja svetišč. Ta najpogosteje najdemo na forumu ali ob spremljajočih glavnih cestnih oseh mesta. Občasno najdemo tudi več svetišč skupaj, še posebej v bližini religioznih in političnih središč. S tem poleg obredne dobijo tudi reprezentančno funkcijo ter povezavo z drugimi javnimi stavbami. Svetišča s portikom na stičiščih različnih mestnih četrti prevzamejo vlogo povezovalcev. Poleg povezav s forumom lahko tovrstne komplekse najdemo tudi v povezavi z gledališči in tržnicami.

V zadnjem, sedmem poglavju avtor pomen svetiščnih kompleksov v severnoafriških mestih osvetli v mestih *Sabratha*, *Ghithis*, *Thuburbo Maius* in *Thugga*. Da bi bolje razumeli pomen svetišč v razvoju mesta, je avtor podrobneje analiziral štiri mestne celote, ki jih lahko glede na njihov zgodovinski razvoj razdelimo v dva para. *Sabratha* in *Ghithis* sta bili dve veliki trgovski središči med mnogimi emporiji, ki so funkcionirali že pred prihodom pod rimsko oblast. Zaradi tega je bil vpliv italskih svetišč večji, kar je vodilo k standardizaciji svetiščnih kompleksov že od začetka 1. stoletja n. št. naprej. V arhitekturnem okrasju so jasno vidni tako italski kot helenistični vplivi. Z začetkom Avgustove vlade v *Sabrathi* je povezana tudi gradnja drugih javnih stavb, bazilike in kurije, ki so skupaj s kapitolom tvorile vso potrebno infrastrukturo za politično in religiozno središče mesta. V *Thuburbo Maius* in *Thuggi* pa je uničenje Kartagine pustilo svoje posledice, poleg tega se obravnavani mesti nahajata na samem robu urbanega območja, kamor so se po 3. punski vojni naselili rimski veterani. Komod mestu *Thuburbo Maius* podeli status kolonije, v tem času je vidna povečana gradbena dejavnost. V *Thuggi* lahko opazujemo, kako je sprva dominanten kapitol od 2. stoletja naprej izgubljal svojo vlogo, istočasno pa naraščujoče število kulturnih območij odraža rastoč vpliv omenjenih mest.

Maja JERALA

Darío N. Sánchez Vendramini: *Eliten und Kultur. Eine Geschichte der römischen Literaturszene* (240 v. Chr. – 117 n. Chr.). Tübinger Althistorische Studien 7. Rudolf Habelt GMBH, Bonn 2010. ISBN 978-3-7749-3676-8. 460 strani, 13 tabel.

Knjiga z različnih zanimivih vidikov obravnava latinsko literaturo in njen kontekst iz obdobja, ki je navedeno v naslovu; analiza latinske literarne scene predstavlja novost, saj ta doslej še ni bila celovito komentirana. Knjiga je razdeljena na pet daljših poglavij, vsako od teh pa na pet do šest podpoglavij. Škoda je – in to je očitno že na samem začetku –, da latinski citati, ki so dolgi in jih je zelo veliko, niso prevedeni, kar bi veliko pripomoglo k večji jasnosti, posebej, ker se bo nedvomno izkazalo, da večina bralcev latinščine ne obvlada tako dobro, da bi lahko zlahka razumela latinski izvirnik. Če bi avtor odpravil ponavljanja, ki se jim je včasih sicer težko izogniti, a jih v knjigi ni malo, besedilo ne bi bilo zaradi prevodov nič daljše. Zaključku sledijo bibliografija in trinajst tabel s slikami rimskih kamnitih nagrobnih spomenikov z napisi in reliefi, na osnovi katerih skuša avtor ponazoriti razširjenost izobrazbe in pismenosti in posledično poznavanja rimske literature v najširših plasteh rimskega provincialnega prebivalstva. Zlasti ta zadnji del je še posebej zanimiv tudi za arheologa in epigrafika, saj npr. na prepričljiv način razlaga simbolno vrednost zvitka v levi roki umrlega moškega – namreč kot znak literarne izobrazbenosti –, kar predstavlja na nagrobnikih razmeroma pogost motiv, ki so ga zelo različno interpretirali. Hkrati pa avtor razlaga tudi druge spremljajoče reliefe, ki pogosto krasijo bogatejše nagrobnike.

Sem sodijo tudi upodobitve z mitološko vsebino, saj predstavljajo literarno razgledanost in kulturo družin, ki so postavljale takšne nagrobne spomenike. To so bili pogosto pripadniki municipalne elite, pa tudi bogati posamezniki brez posebnih funkcij, kar med drugim dokazujejo šempe-trske grobnice, ki v knjigi sicer niso omenjene. Lepo namreč ponazarjajo to, kar je osrednja tematika knjige, namreč "kulturni kapital", s katerim so si posamezniki, ki sta jim manjkala začetni finančni in "družbeni kapital", v rimski družbi še najlažje pridobili ugled. To je veljalo – *mutatis mutandis* – tako za senatorje kot rimske viteze, mestno lokalno aristokracijo, bogate osvobojenke in srednji razred. Hkrati pa kulturna in literarna razgledanost kažeta tudi na visoko stopnjo romanizacije (avtor nima težav s tem zelo uporabnim pojmom, ki je bil v zadnjih letih po krivici postavljen pod vprašaj), ki je od avgustejske dobe naprej v manj razvitih delih Italije in v provincah skokovito napredovala.

V dolgem obdobju, ki ga obravnava knjiga, torej od samih začetkov rimske literarne ustvarjalnosti z Livijem Andronikom (piscem grškega izvora in avtorjem prve latinske, po grškem vzoru napisane drame, ki je bila uprizorjena po prvi punski vojni 240 pr. Kr.) in Nevijem (avtorjem dram, npr. *Romula*) pa prek Enija (predstavnika druge generacije literarnih ustvarjalcev in pisca zgodovinskih *Analov* v verzih) in starejšega Katona (prvega rimskega pisca iz najvišjega družbenega razreda, ki je pisal v latinščini, avtorja govorov, *Origines*, in knjižic, posvečenih vzgoji sina Marka) do Cicerona se je odnos rimske družbe do literarnih ustvarjalcev korenito spremenil. Od Katona dalje so se začeli vse bolj uveljavljati avtorji, ki so pripadali rimski aristokraciji, pred